

DR. KÁLMÁN JÁNOS, PHD HALLGATÓ

AZ ÁLLAM GAZDASÁGI SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA, EVOLÚCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBN

1. BEVEZETÉS

Az állam gazdasági szerepvállalásának fejlődését áttekintve, úgy vélem levonható az a következtetés, hogy az egymást követő periódusokban a gazdaság szabadságának és önállóságának korlátozottsági mértéke mindig ellentétes irányba változott ez eddig. Kis túlzással tehát azt is mondhatnánk, hogy a kapitalista fejlődésre nézve a történelem „szelleme” a jutalmazás és büntetés egymást váltó periódusait alkalmazta, ezzel igazítva a rendszert és annak fejlődését az adott kor követelményeihez.

Az államnak a gazdaságban betöltött szerepét ilyen megközelítésben értékelhetném a Schmitt-i barát-ellenség dichotómiára építve is, de ezt mégsem teszem. Ennek oka, hogy véleményem szerint az államot és a másik oldalon a gazdaságot (vagy piacot) nem képezhetjük le barátként és ellenségként. Ezt már csak azért sem tehetjük, mert a politikai közösség nem állhat fenn az állam és a gazdaság együvé tartozásának megfelelő politikai gyakorlata nélkül, vagyis a két szereplő viszonyát nem tételezhetjük egymás ellentétpárjaként. A barát-ellenség dichotómia helyett, az állam és a gazdaság viszonyát egyfajta ingamozgásként írhatjuk le, ahol az inga két kilengési végpontján a (szinte teljesen) szabad gazdaság, illetve a (szinte teljesen) korlátozott gazdaság állapotai állnak. Álláspontom szerint tehát a kapitalizmus eddigi történeti korszakai során egy inga mozgását követte le, s a szabadság nehezen meghatározható jelzője az irányadó az inga egyes végpontjainak értelmezésénél.

A kapitalizmus kialakulásakor a szabadság erősen korlátozott, feudális láncok által béklyóban tartott állapotát láthatjuk, melytől ösztönösen, a társadalmi és politikai változásokkal összhangban indult el a fejlődés a szabadabb állapot, a szabadversenyes kapitalizmus állapota felé. Akkor viszont, amikor ezen állapot történelmi visszásságai megmutatkoztak, az inga az ellenkező állapot felé, a szabályozott piaci kapitalizmus,¹ államkapitalizmus,² vagy épp szervezett monopolkapitalizmus³ névvel illetett stádiumáig lendült. Ezt az új helyzetet aztán szükségképpen az újbóli, ellentétes irányba ható lendülés váltotta fel, mely elvezetett a neoliberais, globális kapitalizmus⁴ korszakába. Álláspontom szerint pedig, jelenleg épp megélői vagyunk az inga újbóli, ellentétes irány felé történő lendülésének, vagyis az állam gazdaságban betöltött szerepének megerősödésének.

A tanulmányomban kísérletet teszek a teljesség igénye nélkül áttekinteni az imént vázolt folyamatot, a szabadversenyes kapitalizmustól a neoliberális, globális kapitalizmusig. Az inga azonban ismét mozgásba lendült, annak azonban még nem (vagy legfeljebb csupán jelei) láthatók a következményei. Egy lehetséges útként felvethető – ha az inga pályáját megvizsgáljuk – a gazdasági szerepvállalás erősödése állami szinten, valamint az államok koordinációs mechanizmusainak megerősödése globális szinten.

2. AZ ÁLLAMI SZEREPFELFOGÁS INGAMOZGÁSA

Az államnak a gazdasági életben játszott szerepéről szóló viták és elméleti fejtegetések egyidősek az állam megszületésével. Dolgozatom témája szempontjából releváns időszak ebben a vitában, a XX. század elejével kezdődik. Röviden kísérletet teszek az állam mozgáspályájának áttekintésére a szabadversenyes kapitalizmustól, a keynesiánus jóléti államon át, a jelenkori államtalanításig.

¹ PALÁNKAI TIBOR: Gondolatok a jelenlegi világgazdasági válság természetéről, in MISZLIVETZ FERENC: *Eredeti válságfelhalmozás*, 2009, MTA PTI, Budapest, 88-93. o.

² SMOLKA JÁNOS: *Az átmeneti gazdasági problémái; államszocializmus vagy államkapitalizmus*, 1917, Benkő Gyula udvari könyvkereskedése.

³ SZIGETI PÉTER: *Világrendszernézében – Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*, 2005, Napvilág Kiadó, Budapest, 19. o.

⁴ SOROS GYÖRGY: *A globális kapitalizmus válsága*, 1999, Scolar Kiadó, Budapest.

2.1. A SZABADVERSENYES KAPITALIZMUS

Történetileg a XX. század elején, az első világháború előtt az ún. éjjeliőr állam kormányza „felügyelte” a szabadversenyos kapitalizmust. A szabadversenyos kapitalizmus a Hobsbawm által „kettős forradalom”-ként aposztrofált történelmi jelenség nyomán,⁵ már nem az abszolutizmus irányító államának, hanem a polgári állam, a liberális szemlélet, a szabadság és a magántulajdon talaján verhetett gyökeret. A magántulajdon megerősödése, majd a vállalkozás szabadsága és nagytőke kialakulása egyre inkább teret követelt magának, s a liberális szabadságalapú gondolkodás uralta polgárosodó nemzetállamok világában megjelent a minimális állam teóriája, az éjjeliőr állam modellje.

A szabadversenyos kapitalizmus legnagyobb gazdasági teoretikusa *Adam Smith* volt.⁶ A klasszikus közgazdaságtan „atyja” szerint a piac jó működésének az a feltétele, hogy ne torzítsa semmi a piaci mechanizmusokat, vagyis az állam maradjon ki a gazdaságból. Általános alaptétele ugyanis, hogy minden ember igyekszik saját érdekeit követve akként felhasználni az erőforrásait, hogy annak az eredménye a lehető legértékesebb legyen. Ennek során az emberek nem az általános közérdek előmozdítására törekednek, de a „láthatatlan kéz” vezérlete mellett a saját érdekeiket követő egyének mégis a társadalom egészének gazdasági érdekeit szolgálják.

Ebből következően az „éjjeliőr-államnak” csak azon tevékenységek és szolgáltatások – például a honvédelem, az oktatás, a köz- és a vagyonbiztonság – esetén kell közbelépnie, ahol nem működnek tökéletesen a piaci mechanizmusok. A tőkés piacgazdaságot a klasszikus felfogás egyensúlyi rendszernek tekinti, amelyben az egyensúlyból való kimozdulásokat külső sokkok eredményezik.⁷

A klasszikus liberális gazdaság államszemlélete szerint tehát a gazdaság önszabályozó, az államnak abba nem kell beavatkoznia, csupán a törvényes és alkotmányos kereteket kell biztosítania a zavartalan működéshez.⁸ A lényegében *Adam Smith* „láthatatlan kéz” elméletét leképző államszemlélet, tehát szinte totális ellentétét adta az abszolutizmus irányító államának.

A szabadversenyos kapitalizmus struktúrái a XIX. század végén fokozatosan válságba kerültek, mivel a piac az állam beavatkozásának visszafogottsága ellenére is torzulni kezdett. Óriási társaságok alakultak, amelyek a termelés és a tőke nagyarányú koncentrálásával gyakorlatilag monopolisztikus hatalomra tettek szert. Ez a folyamat lényegesen módosította a piac addigi működését és jellegét. A monopóliumok megjelenésével a piaci verseny megszűnt, a torzulások hatására növekedett a munkanélküliség, az infláció és a szegénység. „A tőkekonzentráció eredményeként létrejött monopóliumok ellenőrzésük alá vonták a piacot, kartellekbe tömörültek, kikötötték az árakat, felosztották a piacot, monopolizálták a találmányokat, és blankettaszerződéseket alkalmaztak.”⁹

Az első világháború hadigazdaságai az állami beavatkozás jelentős növekedéséhez és a kormányzati tevékenység kiterjedéséhez vezettek. Azonban a „gazdaság vonatkozásában ezt még csak segédfunkciós kormányzásnak tekinthetjük, hiszen nem létezett még a beavatkozás gazdaságpolitikájának elméleti alapjaként a keynesi gazdaságtan.”¹⁰

⁵ Az elmélet kifejtését ld.: HOBBSAWM, E. J.: *A forradalmak kora, 1789-1848*, 1964, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

⁶ A fiziokraták már a 17. században foglalkoztak Franciaországban a gazdasági szabadság gondolatával, de *Adam Smith* volt, aki ezt a gazdasági ideológiát tudományos alapokra helyezte. Csupán megjegyzendő, hogy *Smith* és a fiziokraták kapcsolatát illetően két szélsőséges álláspont is publicitást kapott. Az egyik szerint *Smith* egyszerűen plagizálta a fiziokraták gondolatait és nem alkotott semmi újat, a másik szerint a fiziokratáknak nem volt semmi hatásuk *Smith* munkásságára. Erről a kérdéskörrel ld. bővebben: CSATÓ KATALIN: Néhány gondolat a fiziokratákról Navratil Ákos elmélet-történeti fejtegetései kapcsán, *MTA-KTI Műhelytanulmányok*, MT-DP-2008/28.

⁷ Eredeti kiadás: SMITH, ADAM: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, W. Strahan and T. Cadell, London. Magyar nyelven ld.: SMITH, ADAM: *A nemzetek gazdagsága I-II. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*, 1959, Akadémiai Kiadó, Budapest.

⁸ Megjegyzendő azonban, hogy annak ellenére, hogy *Adam Smith* programadó művének címében a nemzetekről beszél, de a liberális kapitalizmus legtisztább elméletében a nemzeteknek, vagy államoknak nincs egyértelmű helyük, mivel a liberális kapitalizmus a vállalkozásokra épül, amelyek mozgatórugója a nyereség maximalizálása vagy a veszteségek minimalizálása. HOBBSAWM, E. J.: *A birodalmak kora, 1875-1914*, 2004, Pannonica Kiadó, Budapest, 45. o.

⁹ BORDÁS MÁRIA: *A közigazgatás gazdaságtana*, 2009, Unió Kiadó, Budapest, 36. o.

¹⁰ SZIGETI i. m. 88. o.

2.2. A SZABÁLYOZOTT PIACI KAPITALIZMUS

Az 1920-30-as évektől kezdve minőségi fordulat következett be a kapitalizmus történetében. A XX. század mozgáspályáján az első igazán tevékeny, beavatkozó állam a keynesiánusi jóléti állam volt. John Maynard Keynes¹¹ a '20-as években kifejtette, hogy a szabadon hagyott piacok a pusztulás felé haladnak, mert nem képesek csillapítani a túltermelés válságait. Ezért az államnak mindenképpen be kell avatkoznia. Nézetrendszere szerint nem kivételes helyzetek (külső sokkok, megkésett fejlődés, felzárkózási igény) teszik szükségessé az állam gazdasági szerepvállalását, – mint a klasszikus felfogást képviselők szerint –, hanem az a tény, hogy a piac működésének olyan hatásai vannak, amelyeket a fejlődés érdekében korrigálni kell. Röviden, a piac nincs egyensúlyi helyzetben, az egyensúlyt az állami beavatkozás teremti meg. Álláspontja szerint a teljes foglalkoztatás megközelítése nem érhető el az állam keresletélénkítő kiadásai nélkül, az állam közreműködése nélkül nem lehet biztosítani a viszonylag tartós növekedést. Keynes cáfolta azt az elméletet, miszerint „minden kínálat megszüli a saját keresletét”.¹²

Elmélete szerint a takarékosagra, fogyasztásra, befektetésre való hajlandóság motivációmenedzsmenttel fejleszthető, ami szabályozási eszközöket teremt a kormányzat számára. A konjunktúra fenntartása és a munkanélküliség csökkentése aktív foglalkoztatáspolitikával és állami beavatkozással elérhető céllá válik. A reálgazdaság szereplőit költségvetési politikával, kisebb mértékben monetáris eszközökkel lehet motiválni. Ez azt jelenti, hogy elsősorban az adózásra vonatkozó szabályok, az adópolitika biztosíthat megfelelő motivációt.

Rendkívül fontos kiemelni, hogy Keynes az embert nem a gazdaságon kívüli (exogén), hanem azon belüli (endogén) tényezőként kezelte.¹³ Véleményem szerint ez azért fontos, mivel a piac mindenhatóságát hirdető közgazdászok és politikusok elfelejtik, hogy a piacot alapvetően az emberek (mint megtakarítók és befektetők), valamint döntéseik mozgatják. Az embereket pedig személyes érzelmeik és gondolataik befolyásolják a döntéshozatalban, amelyek ezáltal nem lehetnek teljesen racionálisak, mivel teljes informáltsággal soha sem rendelkeznek. Ennek pedig az a következménye, hogy ismereteik hiányát szubjektív megérzésekkel pótolják ki.

Ahogy az előző részben említettem a piaci folyamatok kedvezőtlen fejleményeiként hatalmas monopóliumok alakultak ki. Ebből következően szükséges állami feladattá vált egyrészt a konkurencia intézményes garatálása, részben jogi eszközökkel (versenytvények), részben gazdaságpolitikai eszközökkel (kis- és középvállalkozások támogatása). Másrészt azok megadóztatása is következett belőle, akik jövedelmét magasnak tartják, valamint kedvezmények nyújtása azoknak, akiknek vagyonát növelni akarják.

Az 1929-33-as „nagy gazdasági világválság” alatt, *Franklin Delano Roosevelt* elnök *New Deal* programjában gyakorlatban is megvalósította Keynes elképzeléseit. Nem először és nem is utoljára bebizonyosodott, hogy állami támogatás és jelentős szerepvállalás nélkül, a piaci szervezkedés módszereinek és szabályainak magasabbrendűségét hangoztató gazdasági tőke képtelen az általa előidézett problémák megoldására.

Fokozatosan kialakultak a fejlesztő, a szolgáltató és az újraelosztó-szociális állam új strukturái. „Az ezt követő időszakot (1973-ig) a közgazdaságtan a szociális piacgazdaság, a „vegyesgazdaság” koraként tartja számon, amelyet az erős állami beavatkozás, a szabályozás, a központi költségvetés élénk újraelosztó szerepe mellett az államnak a termelővagyonban való jelentős tulajdonosi részvétele is jellemez”¹⁴

Összességében elmondható, hogy „az állam makrogazdasági szereplővé válása, a kormányzati kiadások jelentős megnövekedése, az összkereslet-össz kínálat állami szabályozása, továbbá a kontraciklusos

¹¹ „A laissez-faire vége” című művét (The End of Laissez-faire) 1926-ban, Szovjetunióbeli utazását követően jelentette meg. Ebben az írásában a liberális gazdaságpolitikai felfogást támadta. Bizonyította, hogy a nézetrendszer hívei által gyakran emlegetett klasszikus közgazdászok munkáiban szó sem esik az állami beavatkozás teljes elvetéséről. Azt, hogy a liberális eszmék még a '20-as években is széles körben terjedtek, az alternatívaként megjelenő protekcionizmus és marxizmus hibáival magyarázta. A laissez-faire végének viszonylag korai megírása mellett azonban Keynes fő műve „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete” 1936-ban, tehát a nagy gazdasági világválságot követően jelent meg. Ennek hatására elterjedté vált a szabályozott kapitalizmus megteremtésének gondolata és annak szükségessége, anélkül, hogy a profitelvű gazdaság alapjait számolta volna fel.

¹² Ez az ún. Say-dogma, amit JEAN-BAPTISTE SAY francia klasszikus közgazdász fogalmazott meg 1803-ban, az „Értekezés a politikai gazdaságtanról” (Traité d'Économie Politique) című művében.

¹³ SZIGETI: i. m. 92-93. o.

¹⁴ KONDOROSI FERENC: *Válság és veszélyek a nemzetközi kapcsolatokban*, 2009, Urbis Kiadó, Budapest, 144. o.

keynesiánus gazdaságpolitika új helyzetet jelentett a szabadverseny korszakhoz képest. A kiterjedt redistribúció következtében az állam lett a gazdaságban a legnagyobb pénzköltő.”¹⁵

A jóléti államot sikereinek csúcán érte utol a válság. A gazdaság makro ökonómiai szabályozása sem tudott megbirkózni a munkanélküliség problémájával, valamint az inflációval.

2.3. A NEOLIBERÁLIS,¹⁶ GLOBÁLIS KAPITALIZMUS

Szigeti szerint abból kell kiindulnunk, hogy „a valóságos problémák kihívásai és a megváltozott geopolitikai erőtér és érdekviszonyok – globalizáció kontra nemzetállam – hatására a hetvenes évektől a neoliberalizmus visszaszerezhetette dominanciáját a defenzívába szorult (neo)keynesizmussal szemben.”¹⁷ Megjegyzendő azonban, hogy az említett folyamatok mellett már a '70-es évek előtt is voltak erőteljes bírálói a keynesizmusnak, akár Friedrich A. Hayek,¹⁸ akár Milton Friedman¹⁹ munkásságára gondolunk.

Az 1970-es években lezáródott az ipari kapitalizmus korszaka, a kialakult poszt-indusztriális társadalom, talán legfontosabb szerkezeti következménye, hogy az ipari termelés helyett, a szolgáltatások, vagyis a terciér szektor vált a meghatározó gazdasági ágga.²⁰ Az 1973-ban kitört olajválság, ami általános nyersanyag- és energiaválsággá terebélyesedett, az államok gazdaságpolitikáját a monetáris gazdaságfilozófia felé fordította.²¹ Napvilágra kerültek a gazdaság eddig rejtve maradt strukturális problémái, erőforrásokat pazarló működése. A monetaristák szerint a bajok oka végeredményben éppen az állami beavatkozás,²² amely megakadályozza a piac szelektáló szerepének érvényesülését, emellett az, hogy, a túl erős szakszervezetek elszakítják a béreket a valós teljesítményektől.

Milton Friedman szerint a „keresletélénkítő állami kiadások, tulajdonképpen azért károsak, mert a kormány használja fel azokat a forrásokat, amelyek egyébként a gazdasági szféra rendelkezésére állnak”²³ Ezért a költségvetési politikáról át kell térni a monetáris szabályozásra, és hagyni kell a piacot szabadon működni.²⁴ A monetaristák álláspontja szerint az állam egyedüli szabályozási eszköze a pénz mennyiségének adagolása kell, hogy legyen, a reálgazdaság működésének igényeihez igazítva.²⁵ Az állami szerepvállalás leépítése, a privatizáció beindítása, a bürokrácia csökkentése és a központi kormány beleszólásának mérséklése volt az elérendő cél.

Az állami konjunktúraszabályozással szemben visszatértek a spontán harmónia elméletéhez, amelyben a piac mindig megtisztítja önmagát, mégpedig úgy, hogy az általános egyensúly felé orientálódik. Mivel tehát a piacon öntisztító mechanizmusok működnek, ezért nincs is szükség állami konjunktúraszabályozásra.

Friedman szerint, az állam gazdasági szerepvállalására csupán három területen van szükség: 1.) biztosítsa a gazdálkodás feltételrendszerét biztosító játékszabályokat; 2.) korlátozza a monopóliumokat; illetőleg 3.) lássa el a korlátozottan beszámíthatók és cselekvőképtelenek védelmét.²⁶

2.3.1. A „Washingtoni Konszenzus”

¹⁵ SZIGETI i. m. 27. o.

¹⁶ Fogalmilag fontos kiemelni, hogy ami neo- az nem csupán időben később megújuló, hanem tartalmilag is változó irányzat. Innen nézve a neoliberalizmus (részben talán a hidegháború kényszerítő ereje, részben pedig a realista szemlélet okán) átlátta, hogy nem lehet visszatérni a minimális állam koncepciójához, az állami szerepvállalásból bizonyos garanciális jellegeknek fenn kell maradnia, ilyen például a jóléti modelltől fennmaradó társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni fellépés, a versenyszabályozás, illetve a gazdasági tevékenységek szankciós zárkövekkel való ellátása.

¹⁷ SZIGETI: i. m. 98.

¹⁸ HAYEK, F. A.: *Unemployment and Monetary Policy*, 1979, CATO Institute, San Francisco.

¹⁹ FRIEDMAN, MILTON: *A Program for Monetary Stability*, 1960, Fordham University Press, New York.

²⁰ LAKATOS GYÖRGY: *A posztindusztriális társadalom elméletéről*, 1978, Kossuth Kiadó, Budapest, 22. o.

²¹ KONDOROSI: i. m. 145. o.

²² Ahogy RONALD REAGAN fogalmazott: „*Government isn't the solution, government is the problem*” vagyis „A kormány nem a megoldás, hanem maga a probléma”.

²³ FORGÁCS IMRE: Mégsem éjjeliőr? in *Európai Tükör*, 2008/10. szám, 6. o.

²⁴ A neoklasszikusok tehát a monetáris politikát helyezik a fiskális politika fölé, éppen ellenkezőleg mint a keynesiánusok.

²⁵ GAZDAG LÁSZLÓ: Mi lesz a kapitalizmussal? http://www.fn.hu/makro/20081030/mi_lesz_kapitalizmussal (2013.11.15.).

²⁶ FRIEDMAN, MILTON – FRIEDMAN, ROSE D.: *Capitalism and Freedom*, 1962, The University of Chicago Press, Chicago, 22-36. o.

A kommunista rendszerek összeomlása Kelet-Európában, valamint a Szovjetunióban, más szóval a „történelem végének”²⁷ diadalérzete elég hangsúlyos érveket szolgáltatott azoknak, akik bíralták a tervezdalkodást, a központosított tervezést továbbá bizonyítékát látták ebben a piacorientált fejlődés felsőbbrendűségének, megerősítésének.²⁸

Az 1970-es évek elején végbement, röviden vázolt, „közgazdaságtani ellenforradalom” eredményeként a mainstream²⁹ meghatározója ismét az egyensúlyi felfogás lett. A szakirodalom ezt a felfogást a „Washingtoni Konszenzus”³⁰ néven tárgyalja. Eredetileg John Williamson amerikai közgazdász fogalmazta meg azt a tíz pontot, amelyeket a neoliberális gazdaságfilozófián alapuló gazdasági cselekvési programcsomagként ajánlott a washingtoni székhelyű két nemzetközi pénzügyi intézménynek, az IMF-nek és a Világbanknak.³¹ A Washingtoni Konszenzus lényegében a következő feltétel-, és játékszabályrendszert fogalmazta meg:

1. fiskális fegyelem;
2. a közkiadások prioritásának megváltoztatása;
3. privatizáció;
4. dereguláció a gazdaság egészében;
5. az adózási bázis kiszélesítése;
6. külkereskedelmi liberalizáció;
7. pénzügyi liberalizáció;
8. külföldi működő tőke belépésének liberalizációja;
9. exportösztönző árfolyampolitika;
10. a tulajdon biztonsága.³²

John Williamson később azonban azt állapította meg, hogy kiforgatták eredeti mondanivalóját. Sérlemzte, hogy tíz pontját a neoliberalizmussal azonosították, noha azok nem tartalmazták a neoliberalizmus több, fontos elvét, mint például a minimál állam eszményképét. Williamson megállapította azt is, hogy a Washingtoni Konszenzus „rossz márkanév” vált, annak köszönhetően, hogy a washingtoni politika egyre jobban letért az eredeti állásponttól, ami különösen abban fejeződött ki, hogy Washington egyre jobban támogatta a devizaliberalizációt.³³

A Washingtoni Konszenzus által meghatározott feltételrendszer az új társadalmi és gazdasági berendezkedés alapkövét jelentette a '90-es évek elején. Az adott rendszer hatalmi struktúrájának egyik fontos jellemzője volt, hogy az állami szerepvállalás folyamatos és jelentős visszaszorulását eredményezte. Ezzel szemben a pénz- és tőkepiacok egyre nagyobb függetlenséget élveztek és általánosan elfogadott nézet lett, hogy a piacok képesek szabályozni magukat. Az informatikai háttér rendkívül dinamikus fejlődése is támogatta, hogy az egykor komoly állami kontroll alatt lévő reálgazdaságban egyre nagyobb szerepet kapjon a magántőke. Az új rendszerek terjedését egy szabályozott, világméretű reformfolyamatnak tekintették.

Maguk a szabályok lényegesen csökkentették az országok gazdaságpolitikai önállóságát, azzal, hogy mind a monetáris, mind a fiskális politika mozgásterét szűkítették. Miért kellett az országoknak ezeket a szabályokat követni? Azért, mert az IMF és a Világbank a hitelezési tevékenységét feltételelessé tette. A feltétel pedig a Washingtoni Konszenzus elemeinek betartása volt. Ez a feltételelesség olyan globális szintű gazda-

²⁷ Utalva itt FRANCIS FUKUYAMA 1992-ben megjelent „*A történelem vége és az utolsó ember*” című művében kifejtettekre.

²⁸ JORDÁN GYULA: Washingtoni konszenzus vs. pekingi konszenzus, in *Kül-világ*, 2010/2-3. szám, 63. o.

²⁹ A mainstream alatt azt a jól körülhatárolható nézetrendszert értjük, amely a vezető szakmai folyóiratokat (American Economic Review, Journal of Political Economy, Journal of Economic Literature, stb.) és a legtöbbit használt tankönyveket uralja. Érdemes megemlíteni, hogy ez a domináns jelleg kevésbé érződik a Nobel-díjak odaítélésénél, a kítettettek között szép számmal találhatunk az uralkodó kánonon kívül maradó outsidereket is.

³⁰ A washingtoni konszenzus eredeti célja az volt, hogy választ adjon a nyolcvanas évek latin-amerikai válságaira. Azokat a legfontosabb gazdaságpolitikai alapelveket fogalmazta meg, amelyekre Latin-Amerika a hagyományos etatista gazdasági rendszer piaci alapú gazdasági rendszerré történő átalakítása során alapozhat.

³¹ PULAY GYULA (szerk.): *Az állam célszerű gazdasági szerepvállalása a XXI. század elejének globális gazdaságában*, 2009, Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest, 16. o.

³² VIGVÁRI ANDRÁS: *Pénzügy(rendszer)tan*, 2008, Akadémiai Kiadó, Budapest, 337. o.

³³ Ld. bővebben: WILLIAMSON, JOHN: A Short History of the Washington Consensus. Paper commissioned by Fundación, CIDOB, 2004. szeptember 24-25. Forrás: www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf (2013.11.15.).

ságpolitikai eszközzé nőtte ki magát, amely alkalmas volt arra, hogy jelentős mértékben korlátozza az államok gazdaságpolitikai szuverenitását.³⁴

A konszenzus értékelése tehát egyre kritikusabbá vált, mivel egyrészt nincsenek univerzálisan érvényesülő gazdasági törvényszerűségek, másrészt az absztrakt egyensúlyi elméletek voltaképpen sehol sem működnek.³⁵

2.4. GLOBÁLIS SZABÁLYOZOTT KAPITALIZMUS?

A végkövetkeztetés megtétele előtt szükségét érzem, hogy kitérjek a neoliberais, globális kapitalizmus történetének legnagyobb, rendszerszintű válságának hátterére, egyes okaira.³⁶

2.4.1. A gazdasági világválságról dióhéjban

A 2008-ban kitört gazdasági világválság nem az első komoly visszaesés az emberiség történetében.³⁷ A gazdasági válságok ugyanúgy hozzátartoznak, mint a háborúk vagy a technológiai vívmányok.³⁸ Csupán a XX. században 33 gazdasági válságot regisztráltak, amelyek közül az 1929-es nagy gazdasági világválság volt a legszörnyűbb.

Marján Attila szerint „az aranykorok, amik töretlen fejlődéssel és meggazdagodással járnak, mindig felelőtlennek és tunyává teszik az embereket, akiknek az emlékezete – beleértve még a körülrajongott tőzsdegurukat és társadalomtudósokat – nem terjed tovább néhány évtizednél.”³⁹ Az aranykorok azonban mindig vége szakad, általában még azelőtt, hogy a társadalom azt észrevenné.

Hol is kezdjük? Talán legcélszerűbb az aranykort jellemző hittel, miszerint bármennyit költhetünk, mert úgyis van rá fedezet. Nézzük meg erre a legtipikusabb példát: az Amerikai Egyesült Államokban a lakossági megtakarítás tizenöt éve gyakorlatilag nulla, ugyanakkor az amerikai háztartások hitelbe vették a lakásukat, az autóikat, hitelkártyával fizették a fogyasztásukat. Amerikát tehát elárasztották a hitelek, amik addig voltak fedezhetők, amíg a gazdaság bővült, szárnyalt a tőzsde és a fedezetet képező ingatlanok ára.

A hitelfelvevők hosszú távú finanszírozását a hosszú távú befektetők, kötvénytulajdonosok biztosították. E két fél közé pedig a bank ékelődik, mint közvetítő. A hitelfelvevőket általánosságban két csoportba sorolhatjuk: az elsőrendű és a másodrendű ügyfelek. Az elsőrendű ügyfelekkel nem is volt gond, mivel a kockázat, hogy nem tudják a hiteleiket visszafizetni alacsony volt.

³⁴ VIGVÁRI: i. m. 336-337. o.

³⁵ CSÁKI GYÖRGY: A fejlesztő állam – új felfogásban, A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi szakirodalmában, in CSÁKI GYÖRGY (szerk.): *A látható kéz – A fejlesztő állam a globalizációban*, 2009, Napvilág Kiadó, Budapest, 21. o.

³⁶ A témában részletesen lásd a magyar szakirodalomban: ASZTALOS LÁSZLÓ GYULA: A pénzügyi és a pénzügyi válság kapcsolata, in *Pénzügyi Szemle*, 2009/2-3. szám; MÓCZÁR JÓZSEF: A globális pénzügyi válság anatómiája és tanulságai, in *Pénzügyi Szemle*, 2010/4. szám; LOSONCZ MIKLÓS: A globális pénzügyi válság és az Európai Unió, in *Pénzügyi Szemle*, 2010/4. szám. Lásd továbbá a külföldi szakirodalomban: STIGLITZ, JOSEPH E.: The current economic crisis and lessons for economic theory, in *Eastern Economic Journal*, Vol. 35. No. 3. (2009); JICKLING, MARK: Causes of the financial crisis, *R40173 Congressional Research Service* (2010); LIPCHAW, JEFFREY M.: The Financial Crisis of 2008-2009: Capitalism Didn't Fail, but the Metaphors Got a "C", *Minnesota Law Review*, Vol. 95. Issue 5. (2011).

³⁷ A gazdaság folyamatos mozgásban van, egyszer növekedik, majd hanyatlani kezd. Ezeket a szakaszokat ciklusoknak nevezzük. A négy legfontosabb ciklus a *Kitchin*-, a *Juglar*-, a *Kondratyev*- és a *Braudel*-ciklus. A *Kitchin*-ciklus a legrövidebb, amelyet készletezési ciklusnak is neveznek, a gazdasági teljesítménynek körülbelül 3-4 éves hullámválását írja le. A *Juglar*-ciklus, amit kereskedelmi ciklusnak is neveznek, 7-13 éves. A *Kondratyev*-ciklus 50-60 éves távlatot fog át. Egy felívelő és egy hanyatló periódusra bontható. A leghosszabb időszakot a *Braudel*-ciklus fogja át, 100-200 évet. Ez alatt az idő alatt már a szinte mozdulatlan struktúrák is változnak. Megjegyzendő, hogy a világ felgyorsulása miatt a hullámhegyek és a hullámvölgyek közelebb kerültek egymáshoz, vagyis a korábban 200 évig tartó ciklus hossza lerövidült, akár a felére is. Ld. bővebben: BRÓDY ANDRÁS: A ciklus oka és hatása, in *Közgazdasági Szemle*, 2007/10. szám.

³⁸ Érdekes megjegyezni, hogy az első buborékválság 1637-ben Hollandiában tört ki. Lényegében ugyanaz történt, mint a 2001-es internet-, vagy a 2007-es ingatlan-buborék kialakulásakor. Spekuláció miatt néhány év alatt hihetetlen mértékben növekedett a tulipánhagymák ára, míg egyszer csak kipukkadt a lufi és ami tegnap még egy hajó árát is kitette, az másnapra visszanyerte az eredeti értékét. Ld. bővebben: DAY, CHRISTIAN C.: Paper Conspiracies and the End of all Good Order: Perceptions and Speculation in Early Capital Markets, in *Entrepreneurial Business Law Journal*, Vol. 1. No. 2.

³⁹ MARJÁN ATTILA: *Hol a térvég közepe?* 2009, HVG Kiadó, Budapest, 217. o.

A nem elsőrendű, nagy kockázatú hitelfelvevőket további két csoportba sorolhatjuk: Alt-A és subprime. Az Alt-A kategóriában a kockázat abból eredt, hogy a hitelek nagyon alacsony dokumentáció mellett vették fel (például hiányzott a jövedelem igazolás vagy annak deklarációja, hogy van-e más jelzálog is az ingatlanon). A subprime kategóriában a kockázatot a korábbi hitelek törlesztésével kapcsolatos problémák, vagy egy korábbi hitel bedőlése jelentette. 2000-ben a két kategória együttes aránya az összes jelzáloghitelen belül még mindössze 4 százalék volt, amely azonban 2007 elejére 25 százalékra emelkedett. 2006-ban a jelzáloghitelek kibocsátásának közel 40 százaléka ebben a két kategóriában történt.⁴⁰

„A másodrendű piac 1990-től kezdve vált népszerűvé az alacsony kamatok és a hitelbírálat felgyorsulása következtében. Az ilyen típusú hitelek volumene 1994 és 2000 között megötszöröződött, de az igazi „boom” csak ezt követően következett be. 2001 és 2007 között a másodrendű jelzáloghitelek volumene meghatszorozódott. Míg 2001-ben a másodrendű jelzáloghitelek a teljes jelzáloghitel-állomány 5 százalékát adták, addig ez az arány 2007-re meghaladta a 15 százalékot. 2007 végén az amerikai háztartásoknak összesen 13.000 milliárd dollár hitele volt (több mint az éves GDP 100 százaléka), amiből 10.000 milliárd dollár jelzáloghitel. A jelzáloghitelekben mintegy 1.500 milliárd a másodrendű hitel és ebből 1.000-1.100 milliárd értékpapírosított.”⁴¹

A dinamikus növekedést a másodrendű hitelek jelentették, mivel az elsőrendű hitelesekre továbbra is a viszonylag szigorú szabályok vonatkoztak. Azonban a bankok egyre nagyobb számban fogadták be a „rossz” hiteleseket: lazább feltételekkel nyújtottak hitelt, alacsonyabb kezdőrésztre folyósítottak.⁴² Mivel könnyebben lehetett lakossági hitelhez jutni, az alacsony kamatkörnyezet, valamint a jelzáloghitelek iránti keresletnövekedés a lakáspiaci kereslet növekedéséhez vezetett. A lakásárak tíz év alatt közel megkétszereződtek, ez pedig további hitelkínálat bővülést eredményezett, ami pedig tovább emelte a lakások árát. Ez tehát egy öngerjesztő folyamatnak is tekinthető, ami közgazdasági kifejezéssel élve egy „lufihoz” vezetett.

A tőkepiaci válság okainak megértéséhez fontos kiemelni, hogy a nyolcvanas évektől vált lehetővé, hogy a bankok a kockázatosnak minősített hiteleiket „újracsomagolva”, vagy másképpen „értékpapírosítva” tőkepiaci befektetőknek adják el.⁴³ Az „újracsomagolás” lényegében azt jelentette, hogy az emberi agy számára felfoghatatlanul bonyolult matematikai algoritmusokkal, új, származékos termékek jöttek létre (*innovatív származékos pénzügyi eszközök*).⁴⁴ Magas kockázatú, jelzálog alapú kötvényeket is tartalmazó portfóliókat egyesítettek, átcímkezték és alacsonyabb kockázatú értékpapírként értékesítettek. Elvi indokként pedig azt hangsúlyozták, hogy a kockázatok szétterítése az egész gazdaság, az egész társadalom érdeke.⁴⁵

De mint említettem, minden aranykornak vége szakad egyszer. „Az amerikai másodrendű jelzáloghitel-piac problémái, a kockázatok félrearázása a lakáspiac 2006-ban kezdődő visszaesése nyomán kezdtek felszínre kerülni. A lakásár-növekedés jelentős lelassulása mellett a megemelkedett kamatszint is hozzájárult a törlesztési problémák növekedéséhez. Ennek nyomán a késedelmes fizetésű subprime hitelek aránya jelentősen emelkedett, 2007 utolsó negyedévében 17,3 százalékot ért el.”⁴⁶

Maga a válság 2007 júliusától vált igazán láthatóvá, amikor az Egyesült Államok jelzáloghitel-piaci gyakorlatilag összeomlott. Ennek következtében a hitelminősítők is gyorsan és jelentősen kezdték csökken-

⁴⁰ GYÖRFFY DÓRA: Szép új világ Amerikában – Az állam álmai és a válság valósága, in *Pénzügyi Szemle*, 2009/3-4. szám, 322. o.

⁴¹ KOVÁCS LÁSZLÓ: A neoliberális közgazdasági elméletek hatása az amerikai másodlagos jelzálogpiaci válsághoz vezető úton, in *Hadtudományi Szemle*, 2009/4. szám, 106. o.

⁴² A lazább hitelezési sztenderdeknek köszönhetően egyre többen jutottak hitelhez 10 százalék, vagy ennél is kisebb önerővel, megfelelő jövedelemigazolás nélkül vagy a kezdeti időszakban alacsony törlesztési terhet biztosító, illetve negatív amortizációjú konstrukciók keretében. Jól példázza ezt, hogy a néhány – jellemzően két – évig alacsony kamatterhet biztosító változó kamatozású jelzáloghitelek aránya a subprime kategóriában 2006-ra 50 százalékot ért el.

⁴³ Az „értékpapírosítás” egy megfelelő hitelminőség-javítással (*credit enhancement*) rendelkező hitelportfólió leválasztásának, újrastrukturálásának és befektetőknek való továbbításának a folyamatoként definiálható. Az „értékpapírosítás” kifejezést a Salomon Brothers használta elsőként a Bank of America nyilvános kibocsátása során 1977-ben. Ld. KENDALL, L. T. – FISHMAN, M. J. (szerk): *A Primer on Securitization*, 1996, MIT Press, Massachusetts, 31. o.

⁴⁴ A számítógépekkel történő műveletek abszurditását jelzi, hogy a Standard and Poor’s egyik tisztviselője szerint 2006-ban már előfordult, hogy a számítógépek egy egész hétvégét dolgoztak azon, hogy az igen bonyolult származékos termékek kockázatát értékeljék.

⁴⁵ Az „értékpapírosításról” ld. bővebben: NÁDASDY BENCE: *Miért értékpapírosítanak a Bankok? Empirikus vizsgálat az Egyesült államokban és a magyarországi konzekvenciák* (Ph. D. disszertáció, Budapest, 2004).

⁴⁶ NAGY MÁRTON – SZABÓ E. VIKTOR: Az amerikai másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és hatásai a magyar bankrendszerre, in *MNB Szemle*, 2008, április, 35. o.

teni a pénzügyi termékek „osztályzatát”, ami természetesen sokként érte a piacot. A bankok először megpróbáltak új, százmilliárd dolláros források szerzésével, de ez már nem volt alkalmas a befektetők bizalmának visszaszerzésére, akik pánikszerűen kezdtek el megszabadulni az innovatív termékeiktől. A pánikot az a hír tette teljessé, hogy az amerikai kormány nem kívánja megakadályozni a világ egyik hatalmas befektetési bankjának, a *Lehman Brothers*nek a csődjét.⁴⁷

A pánikot követő folyamatok érzékeltetésére Marján Attila hasonlatát találok a legszemléletesebbnek.⁴⁸ A modern kapitalizmus szíve a központi bank, az érrendszere a bankrendszer és a vére maga a pénz. Abban az esetben, ha a bankrendszer működése akadozni kezd, megáll a vérkeringés és a gazdaság halál közeli állapotba kerül. A bankrendszer egyik legfontosabb intézménye a bankközi hitel, ezzel a bankok nyújtanak egymásnak hitelt, kedvező feltételekkel, de szigorúan üzleti alapon. Ennek ellenére mégis fontos szerepe van a bizalomnak. A *Lehman Brothers* eltűnésével megszűnt a bizalom a bankok között. A vérkeringés (bankközi hitel) leállt, ezt azonban még tovább súlyosította, hogy a legtöbb banknak nem is volt pénze, hiszen csak minimális forgatókét tartott fenn, és ha szüksége volt pénzre, akkor bankközi hitelt vett fel. Vagyis nem csak a vérkeringés állt le, de egyúttal a vér is elfogyott.

A *Lehman Brothers* csődje 2008 szeptemberében a válság fordulópontjának tekinthető, amely korábban nem látható pánikot okozott a piacokon és a teljes pénzügyi rendszer összeomlásával fenyegetett.⁴⁹ Ennek hatására a Fed és az amerikai kormány soha nem látott aktivitással avatkozott be a válságba, szinte korlátlan likviditást pumpálva a rendszerbe, számos intézményt államosítva és csillagászati összegű mentőcsomagokat összeállítva.⁵⁰

2008 végére a válság már kilépett a pénzügyi szektorból és megtámadta a reálgazdaságot is. Az első áldozat, nem véletlenül az autóipar volt. Az elbocsátások miatt csökkent azoknak a száma, akik elkölthető jövedelemmel rendelkeztek, ezzel párhuzamosan a segélyek megemelkedése miatt nőttek az állam terhei. A munkanélküliség növekedése miatt csökkentek az adóbevételek, vagyis az állam fogyasztóereje is csökkent.⁵¹

A gazdasági világválság megmutatta, hogy az államnak a gazdaság életében betöltött szerepe újragondolásra szorul. Az inga elindult.

3. ZÁRÁS HELYETT...

Az Egyesült Államokban kibontakozó gazdasági válság, amely az egész világra óriási hatást gyakorolt, az állam gazdasági szerepét mereven elutasító gazdaságfilozófia átértékelésre ad alapot. Soros György arra hívta fel a figyelmet, hogy egyszerűen nem igaz, hogy a piacok az egyensúly felé törekednek. Ha magukra hagyják a piacokat, a vállalatok addig halmozzák a tőkét, amíg teljesen fölborítják az egyensúlyt.

Az a tapasztalat, hogy a kapitalizmus, és annak központi eleme, a piac hosszabb távon nem képes normálisan működni állami beavatkozás, szabályozás nélkül. Ismételen előtérbe kerültek a kapitalizmus meghaladásának szükségességét hirdető eszmék. Véleményem szerint a jelen helyzet tarthatatlan, a gazdaságélénkítő csomagok és bankmentések után nem lehet, nem szabad visszatérni a korábbi megoldásokhoz. Paradigmaváltásra van szükség. Nem tartható fenn tovább az „éjjeliőr állam” romba döntő eszményképe.

A piacot szabályozni kell, mivel a helyesen megfogalmazott és helyesen végrehajtott pénzügyi és gazdasági politikával egyedül az állam képes a társadalmat sújtó válsághelyzetek megoldására. A szabályozásnak együtt kell járnia az állam és a közigazgatás erősödésével, de nem mehetünk el szó nélkül az államok globális koordinációjának a megerősítése mellett sem. A neoliberais gazdaságfilozófia és a globalizáció hatására ugyanis olyan problématerületek jöttek létre (pénzügyi piacok, környezetvédelem, energiapolitika, víztisztaság...), amelyeket az államok önmagukban már nem képesek orvosolni.

⁴⁷ FORGÁCS IMRE: *Mégsem éjjeliőr? Az európai kormányzás esélyei és a pénzügyi válság*, 2009, Osiris Kiadó-Zrínyi Kiadó, Budapest, 344-345. o.

⁴⁸ MARJÁN: i. m. 223. o.

⁴⁹ A Lehman Brothers csődjéről és annak további következményeiről ld.: ESTRADA, EDWARD J.: The Immediate and Lasting Impacts of the 2008 Economic Collapse – Lehman Brothers, General Motors, and the Secured Credit Markets, in *University of Richmond Law Review*, Vol. 45. Issue 4. (2011).

⁵⁰ GYÖRFFY: i. m. 326. o.

⁵¹ MARJÁN: i. m. 223. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1.] ASZTALOS LÁSZLÓ GYULA: A pénzügyi és a pénzügyintézeti válság kapcsolata, in *Pénzügyi Szemle*, 2009/2-3. szám.
- [2.] BORDÁS MÁRIA: *A közigazgatás gazdaságtana*, 2009, Unió Kiadó, Budapest.
- [3.] BRÓDY ANDRÁS: A ciklus oka és hatása, in *Közgazdasági Szemle*, 2007/10. szám.
- [4.] CSÁKI GYÖRGY: A fejlesztő állam – új felfogásban, A fejlesztő állam az elmúlt másfél évtized nemzetközi szakirodalmában, in: CSÁKI GYÖRGY (szerk.): *A látható kéz – A fejlesztő állam a globalizációban*, 2009, Napvilág Kiadó, Budapest.
- [5.] CSATÓ KATALIN: Néhány gondolat a fiziokratákról Navratil Ákos elmélettörténeti fejtegetései kapcsán, *MTA-KTI Műhelytanulmányok*, MT-DP-2008/28.
- [6.] DAY, CHRISTIAN C.: Paper Conspiracies and the End of all Good Order: Perceptions and Speculation in Early Capital Markets, in *Entrepreneurial Business Law Journal*, Vol. 1. No. 2.
- [7.] ESTRADA, EDWARD J.: The Immediate and Lasting Impacts of the 2008 Economic Collapse - Lehman Brothers, General Motors, and the Secured Credit Markets, in *University of Richmond Law Review*, Vol. 45. Issue 4. (2011).
- [8.] FORGÁCS IMRE: *Mégsem éjjeliőr? Az európai kormányzás esélyei és a pénzügyi válság*, 2009, Osiris Kiadó-Zrínyi Kiadó, Budapest.
- [9.] FORGÁCS IMRE: Mégsem éjjeliőr? in *Európai Tükör*, 2008/10. szám.
- [10.] FRIEDMAN, MILTON – FRIEDMAN, ROSE D.: *Capitalism and Freedom*, 1962, The University of Chicago Press, Chicago.
- [11.] FRIEDMAN, MILTON: *A Program for Monetary Stability*, 1960, Fordham University Press, New York.
- [12.] GYÖRFFY DÓRA: Szép új világ Amerikában – Az állam álmai és a válság valósága, in *Pénzügyi Szemle*, 2009/3-4. szám.
- [13.] HAYEK, F. A.: *Unemployment and Monetary Policy*, 1979, CATO Institute, San Francisco.
- [14.] HOBSBAWM, E. J.: *A birodalmak kora, 1875-1914*, 2004, Pannonica Kiadó, Budapest.
- [15.] HOBSBAWM, E. J.: *A forradalmak kora, 1789-1848*, 1964, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- [16.] JICKLING, MARK: Causes of the financial crisis, R40173 Congressional Research Service (2010).
- [17.] JORDÁN GYULA: Washingtoni konszenzus vs. pekingi konszenzus, in *Kül-világ*, 2010/2-3. szám.
- [18.] KENDALL, L. T. – FISHMAN, M. J. (szerk.): *A Primer on Securitization*, 1996, MIT Press, Massachusetts.
- [19.] KONDOROSI FERENC: *Válság és veszélyek a nemzetközi kapcsolatokban*, 2009, Urbis Kiadó, Budapest.
- [20.] KOVÁCS LÁSZLÓ: A neoliberais közgazdasági elméletek hatása az amerikai másodlagos jelzálogpiaci válsághoz vezető úton, in *Hadtudományi Szemle*, 2009/4. szám.
- [21.] LAKATOS GYÖRGY: *A posztindusztriális társadalom elméletéről*, 1978, Kossuth Kiadó, Budapest.
- [22.] LIPCHAW, JEFFREY M.: The Financial Crisis of 2008-2009: Capitalism Didn't Fail, but the Metaphors Got a "C", in *Minnesota Law Review* Vol. 95. Issue 5. (2011).
- [23.] LOSONCZ MIKLÓS: A globális pénzügyi válság és az Európai Unió, in *Pénzügyi Szemle*, 2010/4. szám.
- [24.] MARJÁN ATTILA: *Hol a térkép közepe?* 2009, HVG Kiadó, Budapest.
- [25.] MÓCZÁR JÓZSEF: A globális pénzügyi válság anatómiája és tanulságai, in *Pénzügyi Szemle*, 2010/4. szám.
- [26.] NÁDASDY BENEC: *Miért értékpapírosítanak a Bankok? Empirikus vizsgálat az Egyesült államokban és a magyarországi konzekvenciák* (Ph. D. disszertáció, Budapest, 2004).
- [27.] NAGY MÁRTON–SZABÓ E. VIKTOR: Az amerikai másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és hatásai a magyar bankrendszerre, in *MNB Szemle*, 2008, április.
- [28.] PALÁNKAI TIBOR: Gondolatok a jelenlegi világgazdasági válság természetéről, in MISZLIVETZ FERENC: *Eredeti válságfelhalmozás*, 2009, MTA PTI, Budapest.
- [29.] PULAY GYULA (szerk.): *Az állam célszerű gazdasági szerepvállalása a XXI. század elejének globális gazdaságában*, 2009, Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest.
- [30.] SMITH, ADAM: *A nemzetek gazdagsága I-II. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*, 1959, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [31.] SMOLKA JÁNOS: *Az átmeneti gazdasági problémái; államszocializmus vagy államkapitalizmus*, 1917, Benkő Gyula udvari könyvkereskedése.
- [32.] SOROS GYÖRGY: *A globális kapitalizmus válsága*, 1999, Scolar Kiadó, Budapest.

- [33.] STIGLITZ, JOSEPH E.: The current economic crisis and lessons for economic theory, in *Eastern Economic Journal*, Vol. 35. No. 3. (2009).
- [34.] SZIGETI PÉTER: *Világrendszernézőben – Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*, 2005, Napvilág Kiadó, Budapest.
- [35.] VIGVÁRI ANDRÁS: *Pénzügy(rendszer)tan*, 2008, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- [36.] WILLIAMSON, JOHN: A Short History of the Washington Consensus. Paper commissioned by Fundación CIDOB, 2004. szeptember 24-25. Forrás: www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf (2013.11.15.).